

РЕЦЕНЗІЇ

НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО ДОПОМІЖНІ РЕМЕСЛА ТА ПРОМИСЛИ

Войнаровський В. М. Промисли та допоміжні ремесла населення півдня Східної Європи в I-XIII ст. (археологічне відображення та інтерпретація) / Віктор Войнаровський. – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів: ПП «Ліана М», 2014. – 438 с.

Рецензована монографія присвячена одній із «білих плям» у вітчизняній історіографії – проблемі давніх промислів та допоміжних ремесел. Структурно вона складається з 4 розділів, висновків, списку використаних джерел, переліку умовних скорочень, покажчика географічних назв. Наклад рецензованого видання 300 примірників. Джерельна база дослідження ґрунтується в основному на археологічних артефактах, адже писемні свідчення майже відсутні. Хронологічні рамки охоплюють I-XIII століття, оскільки в давні часи технологічні навички накопичувалися повільно і у вузьких часових рамках непомітно.

У першому розділі аналізується стан вивчення питання, визначено ступінь висвітлення джерел, розглядається проблема термінології та загальна типологія виробничих занять. З часу виходу праці Б. Рибаківа «Ремесло Древньої Русі» (1948) у вітчизняній історіографії спостерігався вакуум узагальнюючих праць з історії допоміжних ремесел та промислів (ДРП) не лише протягом півтора тисячолітнього періоду, а й на матеріалах окремих хронологічних етапів, наприклад, раннього середньовіччя півдня Східної Європи. Серед видань з проблем ремесла сьогодні переважає в основному технологічний аспект, давнє виробництво піднімається реконструкцією технології виготовлення окремих предметів, натомість виробничі комплекси чи центри майже не аналізуються. Значення вивчення давніх ДРП зростає ще й тому, що в сумі вони значно переважають базові галузі ремесла. Наприклад, для виробництва залізних знарядь праці необхідні такі допоміжні виробництва як добування руди, її первинна переробка (сушка, подрібнення, агломерація), випал деревного вугілля (паливо), виготовлення вапна (флюс).

У монографії подається визначення трьох рівнів спеціалізації давнього виробництва. По-перше, це виробнича спеціалізація, за якої виготовлення продукту стає для виробника основним заняттям, що зводить до мінімуму можливість її сумісництва із рільництвом. По-друге, відокремлення від базового ремесла вторинного і перетворення останнього у спеціалізоване ремесло (наприклад, від чинбарства – шевство, від залізообробного ремесла – ковальство). По-третє, це внутрішня спеціалізація, коли відбувається поділ ремесла на окремі галузі. Наприклад, виробництво

шкіри становлять окремі галузі: чинбарство, лимарство, кушнірство.

Автор піднімає питання дефініцій допоміжних ремесел та промислів і загальної типології виробництва. Він виділяє базові (металургія та металообробка, гончарство, обробка каменю) та допоміжні ремесла. Допоміжні ремесла – це початкові етапи базових ремесел: заготівля і збагачення залізної руди, вапнярство, виробництво поташу, які базуються на продукції добувних промислів і проводяться в ході виконання робіт за базовими ремеслами (чинбар – він і вапняр, коваль – вугляр, скляр – поташник). Допоміжними ремеслами стають також і промисли, продукт яких стає товаром, а саме виробництво – масовим.

Дослідник дійшов висновку про те, що існують промисли декількох видів: харчові (мисливство, рибальство, збиральництво, бортництво), добувні (добування руди, глини, каменю та їх попередня обробка, вапнярство, заготівля мінеральних добрив (торф, мергель), випарювання солі, лісові – заготівля деревини, бересту, лика, живиці, лісохімічні (для розглядуваного часу) – вуглярство, дігтярство, смолярство, поташництво.

У наступному розділі розглядаються харчові, добувні, лісохімічні промисли. Харчові (мисливство, рибальство, збиральництво) були примітивними і не змінювалися протягом століть, ці заняття майже не залишають стаціонарних об'єктів, а знаряддя в переважній більшості виготовлялися з органічних матеріалів. Мисливство для населення України I - першої чверті II тисячоліть н. е. було вкрай важливою, а в окремих районах – гірських, болотистих, заліснених – домінуючою галуззю господарства. На перший погляд, таке твердження суперечить наявному остеологічному матеріалу з поселень розглядуваного часу. Як вважає дослідник, кількість археологічно фіксованих кісток диких тварин не відповідає справжній долі полювання в господарстві населення півдня Східної Європи. Найбільш цінними щодо давнього полювання є знахідки мисливської зброї, насамперед металюної і колючої. Значення мисливства в житті населення південних районів Східної Європи I-XIII століть було неоднаковим і залежало від природних умов, рівня розвитку рільництва, політичної ситуації, запитів ринку, державницьких потреб.

Рибальство автор характеризує за кількома

процесами: власне рибальство (знаряддя, кістки й луска риб), консервація риби, її зберігання та реалізація. Найбільш уловимими з археологічної точки зору є грузила – кам'яні чи глиняні, а також ями-копильні для м'яса і риби, що зустрічаються на багатьох археологічних пам'ятках півдня Східної Європи I - початку II тисячоліть н. е. Допоміжним до сільського господарства було збиральництво, а в окремих регіонах, насамперед заліснених, воно набуло форми промислу. Однак ні інструментарій, ні посуд, ні стаціонарні об'єкти, що використовувалися у виготовленні тари, зборі продуктів природи чи їх консервації археологічно неможливо пов'язати зі збиральництвом. Галузю збиральництва у населення Східної Європи був збір меду диких бджіл. З X ст. можна говорити про культурне бджільництво, коли спеціально видовбані борти-вулики розміщались у медоносних місцях неподалік поселень.

До добувних промислів учений відніс добування руди та її збагачення, добування каоліну, каменю, вапняку, солі. Поширення в Україні болотних руд стало базою для становлення металургії та ковальства. Археологічними артефактами добування і попередньої підготовки руди до виплавки заліза є каменоломні, руда, інструментарій, рудні майданчики, ями для висушування руди, агломераційні печі для випалу руди.

Одним із важливих елементів гончарства було добування і підготовка глини. Її знаходили у природних відслоненнях у радіусі кількох кілометрів від поселення, а добували ямним способом шляхом підкопів, збагачуючи вже на подвір'ї домогосподарства. Як стверджує автор, протягом I - першої чверті II тисячоліть н. е. виробництво посуду було не домашнім, а професійним заняттям. Про це свідчить відсутність слідів гончарного виробництва у більшості домогосподарств, складність і тривалість технології підготовки гончарної глини, випалу кераміки, уніфікація мод і технік формування керамічних виробів. Гончар був ремісником-професіоналом, жив зі своєї праці, вироблену продукцію збував на ринок чи вів натуральний обмін.

Ще одним видом промислів було добування каменю. Археологічно воно засвідчено кар'єрами, нагромадженням добутого каменю, інструментарієм. Видобуток каменю був як домашнім виробництвом, так і виробництвом професійним, що проводилося обциним каменярем-ремісником чи ремісником спеціалізованим. Наприклад, черняхівська культура, грецькі міста Північного Причорномор'я римської доби, давньоруська культура. Обробка каменю також здійснювалася у формах як домашнього заняття (прості вироби з каменю), так і професійного ремесла.

До добувних промислів учений відніс добування вапняку та виробництво вапна, виго-

товлення якого потребувало ряду допоміжних матеріалів і пристосувань. Кожен з його етапів залишав стаціонарні об'єкти та рухомий інвентар, які фіксуються археологічно, наприклад, вапнякові кар'єри. Важливий етап його переробки – випал; автор називає декілька його способів: напільний, вогнищевий, пічний та горновий. Гашення вапна відбувалося в ямах («творилах»), які мали довільні розміри, були округлі, прямокутні, трапецієподібні, інколи викладені дошками.

Добування солі – ще один вид добувних промислів, що розглядаються в монографії. Автор виділив декілька способів її отримання, зокрема, виламування із соляної кірки, що утворилася на березі чи на дні солоних озер чи джерел, з подальшим розмелюванням на зернотерці чи подрібненням у ступі; випарювання соленої води чи ропи у горщиках чи сковорідках на побутових вогнищах або печах. Протягом I - першої чверті II тисячоліть н. е. на території півдня Східної Європи видобуток солі здійснювався у рамках як домашніх промислів, так і професійного ремесла.

До лісохімічних промислів учений зарахував вуглярство, дігтярство і смолярство, попільництво й поташництво. Археологічним свідченням об'єктів з випалу вугілля є круглі чи квадратні ями та майданчики («токи») із залишками деревного вугілля, попелу. Вугільні ями I–XIII століть були об'єктами допоміжного виробництва, спеціалізованого ремесла, що існували виключно в межах металургійних, склоробних або чинбарських осередків. Археологічним артефактом отримання смоли і дьогтю є ями-«майдани». Це, як правило, конічна яма з малим заглибленням – «під'ямником» на дні, або, в часи середньовіччя, – з дерев'яним жолобом-трубою, яким дьоготь стікав у діжку поза ямою. Ознакою дігтярства є й закопчені посудини зі слідами дьогтю на стінках, посуд з отворами на дні. Невід'ємною складовою давнього побуту і виробництва був поташ, який міг вироблятися у незначних обсягах у межах окремих домогосподарств із залученням невеликої кількості інгредієнтів і засобів (зола, посуд, спеціальний посуд). На думку автора, за римської доби та в епоху раннього середньовіччя його виробництво стає спеціалізованим ремеслом, щоправда, ремеслом допоміжним для забезпечення більш затребуваних ремесел – склоробного, чинбарського, ткацького.

Допоміжні ремесла та їх археологічна ідентифікація розглядаються у третьому розділі. Вичленяються археологічні ознаки ряду допоміжних ремесел: вичинка шкіри, деревообробна справа, прядіння і ткацтво, обробка кістки, ливарна справа, визначено умови їх диференціації та спеціалізації. Основним об'єктом давнього чинбарства, за автором, є ями-чани, що викопувалися у глинистому матеріку, площею 2-10 м², з похилою стінкою з одного боку (місце витягання важких мокрих

шкір), з дном білястого (вапно, вапнування шкіри) або коричневого (дублення) кольору. Серед чинбарського інструментарію виявлено кістяні «проколки» (за автором – кілки-фіксатори розстеленої шкіри), лошила для вирівнювання шкіри, кушнірський «ключ» для розминання та потоншення невеликих шкір, скобелі (великі ножі з однією рукояткою), струги (дворукоятні ножі).

Головний критерій інтерпретації рівня розвитку деревообробної справи – це інструментарій (сокири, тесла, долота, стамески, скобелі, струги, свердла). На багатьох поселеннях виявлено сталеві різці – чіткий артефакт токарства. За автором, факт існування токарного верстату можна порівняти з використанням гончарного круга, оскільки подібні механізми спеціалізованого ремесла можливі лише у суспільстві, яке мало попит на точені речі з дерева, розвинену систему купівлі-продажу, грошовий обіг. Розкопками неодноразово фіксувалися знахідки деревообробних майстерень чи жител-майстерень для доби пізньоримського часу і давньоруського періоду. Обробка сировини для ткацтва у давні часи реконструюється за етнографічними матеріалами, а також за знахідками глиняних пряслиць на веретена. Вчений вважає, що ткацтво з використанням вертикального верстата і грузил пірамідальної форми у колі культур України римського часу поширилося як надбання населення античних причорноморських і подунайських міст, конічні – як похідні з кельтського світу через населення липицької та гетської культур та племена пшеворської культури в коло культур германських та слов'янських. Уже з рубежу нової ери та в ранньоримський час фіксуються ознаки професійного ставлення до ткацтва. Якщо сировина для ткацтва (льон, конопля, вовна) вироблялася багатьма членами громади, то виготовлення полотна було вже справою окремих майстринь, які з цієї сировини ткали полотно.

Археологічним свідченням обробки кістки є значна кількість рогових відколів та кістяної стружки, напівфабрикати, готові речі, їхній брак, інструментарій. За автором, ця галузь ремесла на первісних поселеннях – не домашнє, а громадське виробництво, сезонне заняття одного чи кількох майстрів громади. За часів черняхівської культури та розвиненого середньовіччя костерізні майстерні були спеціалізованими, їхня продукція мала широкий ринок збуту.

Свідченням місцевого ливарства є знахідки

горнів для плавки кольорових металів, які супроводжуються шлаками, злитками, уламками тиглів та ливарних форм, виробничим браком. На поселеннях культур римського часу та раннього середньовіччя ливарне виробництво здійснювалося у звичайних житлах, побутових печах. У давньоруський час воно влаштовувалося у підкліттях житлових будинків або як виробниче місце в кутку житлової споруди. На півдні Східної Європи у I тисячолітті н. е. сліди ливарного виробництва є поодинокими, оскільки таке виробництво здійснювалося, як стверджує вчений, лише окремими майстрами й фактично було професійним ремеслом. Сировинною базою ливарства на території України слугували поклади самородної міді на Закарпатті та Донбасі. У ранньоримський та ранньосередньовічний час існують лише окремі майстерні, що працюють на ломі кольорових металів. Пожвавлення обробки останніх фіксується у прото- та переддержавні періоди пізньоримського часу та останньої чверті I тисячоліття н. е., свідченням чому є численні знахідки тиглів, лячок, форм на пам'ятках культур вельбарської, черняхівської, київської, карпатських курганів. З X-XI століть ливарне виробництво все більше переростає в ювелірне, чому сприяли попит на прикраси, відкритий ринок, товарно-грошові відносини; державна гарантія виробництва робить ювелірне ремесло більш рентабельним, ніж просте ливарство.

В останньому розділі розглядаються роль і місце давніх ДРП в економіці населення регіону, вплив на ці виробництва соціальних факторів організації життя давніх суспільств. На нашу думку, тут варто було більш докладно розглянути соціальну організацію ДРП у період Древньої Русі. У висновках подано основні підсумки дослідження, узагальнено отримані результати, визначено основні причини, що впливали на генезу давніх промислів і допоміжних ремесел: природні умови, розвиток рільництва і тваринництва, попит, присутність чи відсутність цивілізаційних організмів, ринок, торгові шляхи, грошовий обіг, соціальна організація суспільства.

Рецензована монографія, безперечно, є вагомим внеском у вивчення стародавньої та середньовічної історії України, важливим джерелом вивчення економіки давніх суспільств. Вона прислужиться історикам, археологам, етнографам, краєзнавцям – усім, хто цікавиться давнім минулим своєї батьківщини.

Пеняк П. С. (Ужгород)